

Premio Internazionale Carlo Scarpa per il Giardino

25. izdanje, 2014. godine

Osmače i Brežani

Srebrenica, Bosna i Hercegovina

Filippo Giannone, Agronomi i Šumari bez granica

Sijući povratak

Projekat razvoja uzgoja heljde i racionalne poljoprivrede u Osmačama

Uključenje Agronoma bez granica/Agronomi Senza Frontiere (ASF) u projekat razvoja sela Osmače počinje polovinom oktobra 2012. godine. Prethodnog mjeseca, Fondacija Alexander Langer i grupa Adopt Srebrenica su nas kontaktirali kako bi ispitali našu spremnost da podržimo i pomognemo poljoprivrednike sa Osmača u razvoju jedne racionalne poljoprivredne aktivnosti.

Sedmero nas je tako krenulo iz Veneta kako bismo se sastali sa stanovnicima sela i kako bismo vidjeli situaciju: od 13. do 15. oktobra smo bili gosti u selu, slušali smo priče, pregledali zemljišta i postali tako svjesni ograničenosti sredstava. A posebno smo osjetili otvoreno i iskreno gostoprimstvo i onda kada je odsustvo prevodioca ostavljalo osmjesima i gestovima teret komunikacije. Tri dana sastanaka su se završila sa jednostavnim, nama upućenim zahtjevima: «Pomozite nam da poboljšamo svoju poljoprivredu isvoje prihode, počevši od uzgoja heljde».

Kada smo se vratili u Italiju pokušali smo da u izvještaju rezimiramo sve podatke i utiske koje smo stekli o Osmačama, kako bismo ih mogli artikulirati u jedan projekat razvoja. Stanje 2012. godine koje je oslikano u izvještaju je slijedeće.

Opis područja

Osmače se nalaze na nadmorskoj visini od 970 metara, na istočnoj margini centralnih dinarskih Alpa. Orografija je složena i izmučena, sa visoravnima povezanih dugim i širokim ravnim vijencima koji padaju u duboke doline erozije sa strmim padinama. Zemljište je labavo, duboko, sa rasprostranjenim kosturom malog dijametra, sa reakcijom kiselo-bлаго kiselo, bogato organskom supstancom. Prirodna vegetacija je karakteristična za mezofilnu šumu, sa pojavom bukve u najvišem sloju koji ulazi u planinsku ravan.

Šuma (prirodno listopadno ili četinarsko pošumljavanje, *Picea abies*) također prekriva i visinska područja koja se ne obrađuju; paprat je široko rasprostranjen, čak i u područjima bez drveća. Tipologija i rasprostranjenost ovih vrsta su pokazatelji dovoljne vlažnosti zemljišta i tokom ljetnog perioda, koja je vezana isključivo za padavine. Voda iz rijetkih izvora je oskudna i koristi se za ljudske potrebe i stočarstvo.

Zemljoradnja

Obrađene površine se nalaze na gornjem dijelu uzvišice, gdje su izdvojene parcele nepravilnog oblika, koje su prilagođene morfologiji bez posebnih poljoprivrednih uređenja. Nema sistema za navodnjavanje, doziranje i otok kišnice, kao ni rezervoara za prikupljanje iste. Strme padine, neprikladne za obradu, namijenjene su koriste se za ispašu ili su prepuštene spontanoj vegetaciji.

Povratak uzgoju nije još obuhvatio sve parcele, tako da su još ogromne površine neobrađene i prekrivene paprati; na granicama sa šumom primjećuje se prisutvo grmlja.

Paprat bujača (velika paprat) je prisutna kao travuča i na obrađenim zemljištima, gdje, zbog podzemnih izdanaka slabo obuhvaćenih obradom zemljišta, predstavlja veliku konkurenciju obradi. Isti usjevi su uglavnom travasti (jesensko-zimske žitarice, heljda, krompir) sa skromnim prisustvom malih voćnih grmova maline i borovnice. Površine namjenjene za ispašu ljeti su prekrivene tankim travnjakom koji je slabo plodan. Samo u

malim područjima mogu se uočiti pokoja stabla sa voćem, koje je uglavnom trulo. Na obrađenim parcelama oranje zemljišta je kratko i plitko (ne prelazi 20 cm dubine) i ne dodiruje tvrdi i kompaktan sloj obrađenog dna. Obično priprema tla za sjetvu predviđa obradu plugom za oranje, koji često ne uspijeva da dovoljno prevrne površinski sloj sa travom, a nakon toga slijedi tanjiranje, potrebno za usitnjavanje zemlje. Sjetva se radi ručno.

Dostupnost strojeva i oprema za obradu zemljišta je ograničena na male plugove i drljače čvrstog okvira. Sjetva se vrši ručno, posipajući sjeme. Za berbu žitarica na raspolaganju je jedan stari kombajn. Mašine za košnju trave i prikupljanje sijena dopunjuju opremu.

Stočarstvo

Osim živine i rijetkih goveda, koja se drže uglavnom zbog mlijeka, stočarstvo je fokusirano na uzgoju ovaca. Drže se u ograđenim prostorima, hrane se sijenom i zrnim uzgojenih žitarica. Privremena ispaša u toku dana se odvija na poljima, njivama i obrađenim površinama, nakon ljetne berbe. Radi se o ispaši lošeg kvaliteta i o aktivnosti koja doprinosi pogoršanju sloja zemljišta zbog gaženja od strane životinja. Neobrađena zemljišta koja su u vlasništvu porodica koje se nisu vratile poštuju se i ostaju nekorisćena.

Prerada proizvoda

Trenutno u ovom kraju nema niti jednog mlina za preradu heljde i žitarica u brašno. Za mljevenje potrebno je preći dug put ravnicom i proći kroz srpsku teritoriju.

Na dnu doline (gdje je raskrsnica glavnog puta prema selu) trebao bi biti ponovo stavljen u funkciju jedan mali mlin na vodu, uz doprinos općine. Snadbijevanje vodom bi trebalo da bude iz dva mala vodena toka, koji bi zajedno mogli imati dovoljno snage za pokretanje mlina. Količina potrebne vode će vezati funkcionisanje jedino za kišovite periode. Drugi energetski izvori trenutno su preskupi i nisu ni uzeti u razmatranje.

Poljoprivrednici

Mladi bračni parovi koji su se vratili u Osmače pokrenuli su poljoprivrednu aktivnost koja bi im trebala donijeti dovoljno prihoda za izdržavanje porodice, uprkos ograničenosti poljoprivredne površine.

Rat od 1992. do 1995. godine, koji je poremetio državu, onemogućio je međugeneracijski prenos vještina tako da porodice nemaju dovoljno znanja o tehnikama uzgoja, imaju ograničena sredstva na raspolaganju i relativno su izolovane od tokova koji se odvijaju na dnu doline. Proizvođači iz Osmača nisu udruženi ni u kakav oblik udruženja proizvođača, društva ili zadruga, ali su u međusobnom kontaktu kada se radi o iznajmivanju mašina za obradu koje su u vlasništvu nekih porodica.

Takođe postoje već odnosi saradnje i sa stanovnicima susjednog srpskog sela Brežani.

Heljda

Prisutna u prošlosti u Srebrenici, heljda (*Fagopyrum esculentum* iz porodice *Polygonaceae*) zbog svojih hranjivih vrijednosti i korištenja u ishrani, često se svrstava među žitarice, nasuprot činjenici da je takva klasifikacija naučno neutemeljena, jer heljda ne pripada porodici *Gramineae*.

Biljka je zeljasta, jednogodišnja, visine koja varira od 60 do 120 cm, sa kratkim vegetativnim ciklusom (od 70-80 do 90-100 dana zavisno od klimatskih promjena i uslova).

Jako je osjetljiva na klimatske promjene (suše, visoke temperature, mraz) posebno u periodu pupanja, za koje je optimalna temperatura od 20° C. Potrebna je blaga i konstantna temperatura, sa dovoljno vlažnosti i svjetlosti, kada se brzo razvija. Dobro se adaptira na opuštenom i siromašnom zemljištu, sa kiselkastom reakcijom, dok dobro uspijeva na plodnim zemljištima. Više voli planinska područja, tako da je biljka koja se dobro adaptira

klimatskim uslovima kraja. Biljka nije primamljiva mnogobrojnim divljim životinjama prisutnim na području, koje nanose velike štete usjevima. Zrno heljde sadrži proteine najviše biološke vrijednosti u biljnom svijetu, bogato je lizinom; bogato je mineralima, posebno željezom, cinkom i selenijumom; ne sadrži gluten tako da je pogodno i za osobe sa celijakijom.

Heljda sadrži glukozid zvan rutin, fitohemijski sastojak koji jača zidove krvnih sudova i smanjuje rizik krvarenja kod osoba sa hipertenzijom i popravljiva mikrocirkulaciju kod osoba sa hroničnom venskom insuficijencijom. Zbog svojih karakteristika heljda je jako cijenjena na tržištu organskih, ali je manje zastupljena na tržištu u odnosu na druge žitarice.

Na Osmačama heljda se sije od posljednje sedmice maja do kraja juna, sjemenom koje se samo proizvodi; korištenje sjemena bez prethodne selekcije istih dovodi do toga da se mora koristiti visoka količina sjemena po hektaru (100 kg po hektaru).

Mašinska berba se vrši starim kombajnom koji gubi velike količine proizvoda; ti gubitci se dobro vide po rasprostranjenom pupanju biljke heljde u septembru-oktobru na zemljištu koje je obrađivano 2012. godine.

Heljda ulazi u "široku" rotaciju sa jednom žitaricom (pšenica, zob). Nakon berbe zemljište se koristi za ispašu koza i ovaca (spontana vegetacija). Heljda se ne sije tokom druge sjetve.

Organska certifikacija

Organska kontrola je jedina bosanskohercegovačka organizacija za certifikaciju, sa kojom se može stupiti u kontakt kako bi se dobila certifikacija i kako bi se dao dodatan smisao održivoj proizvodnji i za budućnost. U Bosni i Hercegovini dozvolu za rad ima i švedska organizacija Krav. Međutim, visoka cijena kontrola trenutno ne dozvoljava porodicama da započnu drugu proizvodnju i odgovarajuću certifikaciju.

Prodaja proizvoda

Postoje dva glavna načina prodaje: na veliko, prije svega jednoj firmi iz Sarajeva (Eko Heljda) koja kupuje neprerađenu heljdu. Kupac odlučuje cijenu; direktna prodaja potrošaču brašna ili očišćene heljde: ovim načinom su obuhvaćene male količine, ali daju veću zaradu.

Doprinosi i proizvodnja

Godine 2010. japanska donacija omogućila je kupovinu sjemena za 7 porodica. Te iste porodice su 2011. godine posijale 13 hektara zemlje, koristeći dio sjemena koje su prethodne godine uzgajali i koristeći doprinos općine za kupovinu poljoprivrednog goriva. Proizvodnja je bila oko 8 tona, koji odgovara prinosu od 6,15 kvintala po hektaru. Doprinos Općine se značajno smanjio tokom 2012. godine zbog troškova koje su imali za lokalne izbore. Proizvodnja 2012. godine je bila ugrožena i zbog duge suše.

Ovom analizom situacije, koja je naglasila probleme ovog poljoprivrednog kraja, uočene potrebe vezane su za slijedeće aspekte:

1. tehničku poljoprivrednu edukaciju;
2. poboljšanje tehnika uzgoja i uključenje dodatnih usjeva u rotaciju usjeva, kako bi se povećala proizvodnja i diferencijacija usjeva; uključenje u rotaciju tehnike sideracije kako bi se povećala plodnost zemljišta;
3. dopuna dostupnosti mašina i opreme sa posebnom pažnjom za pripremu zemljišta i berbu;
4. dostupnost finansijskih sredstava za kupovinu sjemena i goriva za pokretanje proizvodnje;
5. poboljšanje alokacije proizvoda na tržištu, povećavajući vrstu proizvoda u ponudi.

Projekat

Zahtjev za saradnju od strane porodica sa Osmača uključenim organizacijama, omogućio je da analiza iz oktobra 2012. godine pretvori u strukturiran projekat: počevši od uzgoja heljde urađen je plan područja namjenjen razvoju kvalitetne i održive poljoprivrede, koja ima nizak uticaj na okoliš i koja je u stanju da omogući prihode i dostojanstvo porodicama u jednom muktikulturalnom kontekstu.

Razvoj, kroz participativni proces i pažljivo slušanje lokalne zajednice, predviđao je slijedeće akcije:

- sprovođenje aktivnosti koje su bile usmjerene izgradnji udruživanja proizvođača;
- aktivnosti tehničke poljoprivredne obuke, obuke o osnovama poljoprivrednih tehnika i metodama organske proizvodnje (i u saradnji sa italijanskim poljoprivrednicima);
- pružanje inputa i opreme za pokretanje proizvodnog kruga koji je u stanju da osigura porodičnu rentabilnost u srednjoročnom periodu;
- podrška stvaranju odnosa na području prerade i prodaje proizvoda.

Participativni pristup je obuhvatio sve značajne i odgovorne aktere, posebno korisnike; omogućio je da se uspostavi povjerenje između uključenih strana i da se zajedno izgrade i tehnički aspekti.

Takav pristup omogućio je i dijeljenje ideja, iskustava i mogućnosti. Aktivno uključnje porodica trebalo bi stvoriti pretpostavke za održivost projekta.

Preliminarna predispozicija projektnih aktivnosti

Prva faza projekta prije svega je bila vezana za zaključivanje ugovora o saradnji između partnera i sastavljanje osoblja za projekat, sa grupom za koordinaciju, stručim trenerima, tehničarima i nadzornicima.

Dakle, partneri u projektu su slijedeći. Vođa: Agronomi i Šumari bez granica/Agronomi e Forestali Senza Frontiere (ASF) iz Padove.

Ostali partneri: Udruženje za saradnju i solidarnost/Associazione di Cooperazione e Solidarietà (ACS) iz Padove; Zadruga organske poljoprivrede El Tamiso/Cooperativa Agricola Biologica El Tamiso iz Padove; Centar za mir Općine Venecija/Centro pace del Comune di Venezia; grupa Buongiorno Bosnia, Dobardan Venecija iz Venecije; Arhitekti bez granica Veneto; grupa Adopt Srebrenica iz Srebrenice.

Zatim su obrađeni slijedeći aspekti: mjerenje dostupnih površina; vlasništvo zemljišta; definicija plana uzgoja, optimizirajući rotaciju između različitih usjeva u raznim područjima; lokalno raspoloživa sredstva, posebno što se tiče mašina i opreme.

Aktivnosti namjenjene izgradnji udruživanja proizvođača

Od početka projekta traženo je od korisnika da se postepeno oblikuju u organizovani vid proizvođača (udruženje, zadruga, društvo) kako bi upravljali sredstvima namjenjenim za kupovinu goriva, opreme i proizvodnih podsticaja. Organizacija će omogućiti da se na najefikasniji i najisplativiji način vrši alokacija proizvoda na tržište.

Spremnost za učešće i srpskih porodica iz sela Brežani se smatra veoma bitnom za dobar ishod intervencija.

Tehnička obuka

Tehnička obuka se smatrala neophodnom za razvoj proizvodnih aktivnosti, za preradu i prodaju, i odvijala se na slijedeći način:

- stalno prisutvo tehničara i stručnjaka u toku godine, sa periodičnim misijama u Bosni i Hercegovini;
- podršku italijanskih poljoprivrednika lokalnim proizvođačima, sa posjetama Bosni i Hercegovini sa ciljem direktnog prenosa iskustava i informacija;
- posjetu delegacije poljoprivrednika iz Osmača Italiji, gdje je moguće vidjeti

poljoprivredna preduzeća sa strukturalnim tipologijama koje se mogu lako porediti i gdje je moguće provjeriti funkcionalnost udruživanja (posebno zadruge).

Predložene teme za obuke su bile sljedeće:

1. uzgoj jesensko–zimskih žitarica (ječam, raž, pšenica, zob) i heljde (potrebe uzgoja, značaj sjemena, tehnike uzgoja, uključenje u rotaciju i tako dalje);
2. organsko pognojavanje: đubre, korištene tehnike zelenog pognojavanja, korištenje organskog peleta;
3. tehnike obrade zemljišta (sa osvrtom na obradu dva sloja), način upravljanja poljoprivrednim mašinama i opremom;
4. rotacija uzgoja;
5. tehnike za berbu, očuvanje i preradu proizvoda;
6. metode organskog uzgoja;
7. priprema proizvoda za prodaju;
8. načini “registracije” budućih poljoprivrednih aktivnosti (seoska sveska).

Dobavljanje inputa i opreme

Kako bi se ublažio nedostatak tehničkih i finansijskih sredstava, projekat predviđa finansiranje sljedećih podsticaja za uzgoj heljde i ostalih uzgoja:

- goriva za obradu zemljišta, za sjetvu i berbu; podjela sredstava će biti izvršena porodicama na osnovu obrađene površine;
- organski pelet za podgnojavanje koji će biti korišten za prvu sjetvu heljde;
- sjemena heljde i jesensko–zimskih žitarica (ječam, raž, zob);
- sjemena za zeleno pognojavanje (proteinski grašak, ječam, djetelina);
- jednog podrivača i jednog motokultivatora za adekvatnu obradu zemljišta.

Potporne aktivnosti za stvaranje odnosa na području za preradu i prodaju proizvoda

Sa saznanjem da povećanje proizvodnje nije dovoljno kako bi se osigurao lokalni razvoj zajednice u Osmaćama, bez pronalaska adekvante alokacije istih na tržištu, smatralo se neophodnim podržati uspostavljanje odnosa na lokalnom i državnom nivou, da bi se ojačala i faza prerade i prodaje proizvoda.

I u ovom slučaju, ne želi se djelovati “sa vrha” namećući odluke u smislu kanala i načina prerade i prodaje, nego se želi postepeno djelovati podržavajući uspostavljanje odnosa na lokalnom i državnom nivou koje će biti osnova za razvoj budućih aktivnosti, održivih kako u ekonomskom pogledu tako i utemeljene na razvoju kratkog lanca proizvodnje.

U tom smislu, predviđeno je da se radi (u toku edukativnih posjeta i kroz stalan dijalog sa korisnicima) na:

- uspostavljanju kontakata za prodaju;
- razmatranju alternativnih kanala za prodaju (direktna prodaja);
- ugovoru o preradi sa mlinom blizu Osmaća, koji je u fazi rekonstrukcije;
- organizaciji postojećih veza, mogućnosti reklamiranja dostupnosti proizvoda direktnim kupcima.

Širenje, monitoring i evaluacija projekta za širenje dobrih uspostavljenih praksi

Projekat ima za krajnji cilj doprinos izradi dobrih poljoprivrednih praksi koje će, kroz poboljšanje prihoda porodicama iz projekta, podstaći povratak i život mladih u ugroženim bosanskim seoskim krajevima, počevši od iskustva koje će se razviti na Osmaćama.

S tim ciljem, zamišljen je program na duži period, koji nije samo vremenska intervencija, nego koji će stvoriti osnove za buduće aktivnosti koje mogu biti realizovane (na primjer, na polju organske proizvodnje) i koji bi mogao biti izveden i u drugim zajednicama, kao primjer “dobre prakse” lokalnog razvoja.

U tom pogledu, bit će osiguran stalni monitoring aktivnosti i njihova evaluacija – kroz učešće u putovanjima članova grupe za kordinaciju – kako bi bile izvršene eventualne izmjene u toku, ako bi se za to ukazala potreba i kako bi se na optimalan način usmjerio razvoj projekta na osnovu postignutih rezultata.

Napredak i razvoj

Krajem novembra 2012. godine, operativni projekat predložen je Valdeškom Stolu/Tavola Valdese prilikom otvaranja konkursa 8 za hiljadu, koji predviđa doprinose za projekte međunarodne saradnje.

Godine 2013. projekat je pokrenut sa ograničenim sredstvima udruženja. U prvoj posjeti, od 28. februara do 3. marta, predstavljene su razne aktivnosti koje su predviđene i porodice koje su uključene potpisale su obaveze vezane za obradu vlastitog zemljišta. Uz veliko zadovoljstvo svih uključujena je i ulazi u projekat i jedna porodica iz Brežana.

Pausa od posljednjih sniježnih padavina krajem zime omogućila je sastanak na otvorenom, jedinom mjestom koji je mogao da primi sve učesnike.

Tokom trodnevnog boravka na Osmačama identifikovani su zemljišta za sjetvu i veličina površine za svaku od 12 porodica koje su zainteresovane za projekat.

Nakon toga finansijska pomoć omogućila je kupovinu sjemena i goriva za obradu zemljišta, ali je proljeće sa slabim padavinama usporilo pripremu zemljišta. Suho zemljište nije u stanju da osigura pupanje sjemena, tako da je sjetva odgođena za kraj maja, kada se očekuju padavine. Međutim, u ovoj fazi jedna se porodica povukla zbog poteškoća koje su u međuvremenu nastale.

Krajem aprila, nekoliko italijaskih poljoprivrednika iz zadruga El Tamiso iz Padove (partner u projektu) otišli su na Osmače kako bi razmjenili prve informacije.

Ukupno je posijano 11,52 hektara (od koji 10,52 u Osmačama a 1,00 u Brežanima), što je omogućilo da se se u prvoj dekadi septembra prikupi 7,20 tona sjemena, sa prosječnim prihodom od 6,25 kvintala po hektaru. Nizak prihod je još uvijek odraz ograničenosti konteksta: površna obrada zemljišta i veliki gubici prilikom berbe.

Pored isključivo poljoprivrednog aspekta, tokom posjeta Bosni i Hercegovini nastavljena je obuka koja je bila vezana prvenstveno za tehnike pripreme i obrade zemljišta.

Obuka je kulminirala posjetom Italiji nekoliko poljoprivrednih firmi koje su u sastavu zadruga El Tamiso iz Padove i zadruga La Fiorita iz Cesiomaggiore (Belluno).

Ta prilika omogućila je da se direktno na terenu vide tehnike za obradu, mašine i oprema i da se direktno sa italijanskim poljoprivrednicima razmjene mišljenja, pitanja i odgovori.

Razgovaralo se i o ulozi zadruga: u programiranju radova i u udruživanju proizvodnje koja će biti alocirana na tržištu.

U međuvremenu, na jesen, stigla je vijest o finansiranju projekta od strane Valdeškog Stola/Tavola Valdese, koja nam je omogućila da lakše planiramo intervencije za 2014. godinu.

Udruženje Sedlari

Već u augustu 2013. godine, na kolektivnom sastanku, konkretno se razmatralo o osnivanju udruženja proizvođača. Sporazum o namjeri, međutim, treba da se suoči sa troškovima i administrativnim obavezama koju ta odluka donosi sa sobom, tako da je odluka dugo razmatrana. U decembru 2013. godine, sudu u Bijeljini podnešen je zahtjev za registraciju udruženja Sedlari koje nosi naziv po aktivnosti po kojoj je to područje bilo u prošlosti poznato.

U toku zime 2013.–2014. godine nastavljeni su susreti poljoprivrednika iz Osmača i Brežana kako bi se u udruženje upisao što veći broj porodica.

Ovakvim tokom intervencija poprima prava obilježja plana područja za zadružni razvoj, koji je identifikovan u logu projekta koji je usvojen krajem 2013. godine.

Stalna razmjena ideja, postepeno upoznavanje područja i mogućnosti da se interveniše na jedinstven način omogućit će se razvoju poljoprivrednih aktivnosti pristupi sa ambicioznijim ciljevima.

Jedan od ovih je i uvođenje uzgoja ljekovitog bilja, koji bi značajno mogao poboljšati rentabilnost uzgoja. Područje Osmača i Brežana je pogodno za ove uzgoje, zbog svojih pedoklimatskih uslova i nedostatka zagađivača. Njihovo korištenje u biljnoj kozmetici, u veterinarskim tretmanima i na drugim poslovnim poljima omogućilo bi važnu integraciju u proizvodnji i prodaji već konsolidovanog uzgoja heljde.

Naknadno će se morati suočiti sa preradom proizvoda (isušivanje ljekovitog bilja, mljevenje heljde i žitarica) i njihovim pakovanje u zajedničkoj strukturi koje još ne postoji.

Direktna prodaja, podržana organskom certifikacijom, koja će omogućit zaštitu kvalitetnih proizvoda ostaje krajnji izazov za budućnost.

Tekst koji je pisao Filippo Giannone (Agronomi i Šumari bez granica, Padova) je dio dosjea *Osmače e Brežani*. Međunarodna Nagrada Carlo Scarpa za Vrt, xxv izdanje, pripremili Domenico Luciani i Patrizia Boschiero, sa Andrea Rizza Goldstein, Fondazione Benetton Studi Ricerche, Treviso 2014.